УДК 811.161.2’282(477.82)

Григорій АРКУШИН

СТВЕРДЖУВАЛЬНІ ТА ЗАПЕРЕЧНІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ СЛОВА-РЕЧЕННЯ

Проаналізовані слова-речення, якими жителі Західного Полісся щось стверджують і якими заперечують. Крім загальноукраїнських слів-речень, виявлені й специфічні західнополіські лексеми.

Ключові слова: *слова-речення, говірка, ствердження, заперечення, Західне Полісся.*

Сучасні студії над українськими говірками виводять на вищий рівень осмислення процесів, що відбуваються в діалектній мові. І це простежується насамперед на основі зв’язного мовлення діалектоносіїв, тому мовознавці надають такого великого значення говірковим текстам.

Якщо давніше різні мовні рівні досліджували переважно за допомогою складених питальників-програм, то тепер такі фіксації слід вважати неповними, адже усі тонкощі мови можна розкрити лише у спонтанному мовленні, коли дослідник задає щонайменше запитань. І якщо лексику та семантику чи й словотвір ще можна уточнювати за допомогою докладно розробленої програми, то морфологічні та синтаксичні особливості простежуємо лише у зв’язній розповіді. Без сумніву, діалектний текст – це цінне джерело для різних студій, за допомогою якого іноді виявляємо такі особливості мовлення, яких не можна помітити під час записування матеріалів за програмою-питальником. Однак для дослідження слів-речень потрібно не так власне зв’язний текст, як діалог або навіть фіксації за методом “запитання – відповідь”, коли дослідник запитує, а респондент відповідає, адже са́ме в таких ситуаціях мовець використовує слова-речення.

Традиційно в українському мовознавстві вживаний термін *слова-речення*, що є калькою російського *слова-предложения* (пор. польськ. *równoważnik zdania*). Розрізняють стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні та етикетні слова-речення. Проаналізуємо два перші види еквівалентів речення – стверджувальні та заперечні західнополіські квазіречення (у поданих нижче прикладах запитання дослідника подаємо засобами чинного правопису, відповіді респондентів та діалог – фонетичною транскрипцією).

У літературній мові вживане здебільшого одне стверджувальне слово-речення – *так*, українські говірки для цього мають значно більше можливостей: за С. Бевзенком, у південно-східних діалектах

– це *да, так, еге,* у південно-західних – *так, йо, аїно*[7]. Але і цей перелік, звичайно, не повний.

Отже, загальноукраїнським є еквівалент речення *так*, пор. приклади з досліджуваної території: ***Так! Так! Так!*** *Кут'а́ так, ну і ри́ба – то за́вше* (Стари Брус, повіт Влодава, Люблінське воєводство). Часто такі ствердження підсилюють частками: *І там ми бра́ли шл'уп… – І священик був? –* ***А так****! Православний* (Янівка, повіт Влодава, Люблінське воєводство, Республіка Польща).

Зазначимо надзвичайно широке вживання в різних діалектах, зокрема у мовленні поліщуків навіть старшого й найстаршого віку, росіянізма *да* та його редуплікованої форми. Порівняйте приклади із західнополіських говірок: *Чи були у Колках кравці? –* ***Да****, ш'івц'і, кравц'і були́*[e] (Розничі Маневиць Влн); *Тоді, як на хуторі жили? –* ***Да****, йак на ху́тор'і* (Рудники Маневиц Влн); *То ще там, на Холмщині? –* ***Да-да-да́*** (Цумань Ківерц Влн); *З чехів були і православні? –* ***Да-да-да́*** (Радомишль Луцьк Влн); в одній репліці: *Там же ж боло́то зра́зу,* ***так? – Ну да́*** (Полонка Луцьк Влн) (виняток становлять підляські говірки – навіть у такому великому збірнику текстів, як "Голоси з Підляшшя"[8], нам жодного разу не трапився цей росіянізм).

Характерною особливістю західнополіських і західноволинських говірок є часте вживання поліфункціонального слова *ну*, за яким львів'яни безпомилково називають північно-західний регіон України, що є батьківщиною мовця (порівняйте діалоги: Волинянин: ***Ну*** *то шо ви хот'іли?* Галичанин: *От вже ї волин'а́ка тут*; Галичанин: *Ц'і волин'акий все ну́кайут'*. Волинянин: ***Ну*** *ї ви непра́вду гово́рите…*).

Крім підсилювальної функції частки *ну*, засвідчено її часте вживання в ролі стверджувального квазіречення: *Знайде́ш сама́ доро́гу до д'а́т'ка? –* ***Ну*** (Сильно Ківерц Влн); *Жартома́,* ***ну*** (Лаврів Луцьк Влн); *Як у Головно кажуть? – Бу́ду ходи́*[e]*ти. – А в Радовичах? – Ходе́ла. – Буду ходела? –* ***Ну*** (Радовичі Іванич Влн). Порівняйте приклад, коли перше *ну* стверджує, а друге – підсилює: *І такі уколи помагають? –* ***Ну****, тро́х'і.* ***Ну*** *є так, шо ви́л'ічат', а́ле то ри́тко* (Мельники Шацьк Влн). У підляських говірках ця частка іноді звучить як *но*: *То в середопосну середу? – О! так.* ***Но, но****, то пулпо́сту* (Стари Брус, повіт Влодава, Люблінське воєводство).

Лише в деяких говірках уживане ствердження зі словом *айа́кже*: *Зроби́ти с'о́д'н'і? –* ***Айа́гже****!* (Сильно Ківерц Влн); *На вашому весіллі коровай пекли? –* ***Ну айа́к'же****! То ж тогди́ така́йа тради́ційа* (Зубачі, повіт Більськ-Підляський, Підляське воєводство, Республіка Польща).

Широко відомі й інші еквівалентні речень: *Чи розказували про сусідок, як одна все приходила позичати муку? –* ***Агá*** (Підцир'я К-К

---

[7] Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К. : Вища школа, 1980. – С. 165-166.

[8] Аркушин Г. Голоси з Підляшшя: Тексти. – Луцьк, 2007. – 536 с.

Влн); *Ти́л'ко нан'ал·и́ того́ ма́їстра, кото́ри пон'има́йе по тих робо́тах. – А ті вже всі помагали? –* ***Егу́****, помага́л·и* (Городок К-К Влн); *Танц'ува́ле кул·ес' та йак вуз'ме́ крутака́… крутака́… а: тим… скри́пкуйу.* ***Угу́*** (Ворокомле К-К Влн); *Були там*? **–** ***Агі́*** (Стрельна Іванов Брс), ***абе́ме*** (Кукли Маневиц Влн); пор. емоційне вживання підряд двох стверджень: *Видро́ йа́гот ше занисі́. **Так! Агá!** Ше занисі́ видро́ йа́гот…* (Сильно Ківерц Влн); *Хрести вказують на границю села? –* ***Так, так, ну-ну́*** (Грабовець, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка Польща).

У західнополіських говірках зафіксоване стверджувальне слово-речення *бода́ї*: *Пойі́деш у Брест? –* ***Бода́ї*** (Мідне Брест Брс, Піща Шацьк Влн, Сильно Любомль Влн); *Чи були жінки, які могли одобрати молоко в корови? – О-о-ої! То* ***бода́ї****!* (Смідин Старовиж Влн). Мовці часто це слово вживають з різними підсилювальними елементами: ***бода́їже*** (Мокрани Малорит Брс), ***бода́їн'і*** (*Карто́пл'у копа́ли? – Бода́їн'і*) (Пульмо Шацьк Влн), ***бода́їшо*** (*Ото́ вкуси́ла! – Оса́? –* ***Бода́їшо****!*) (Підманево Шацьк Влн).

У цій же стверджувальній функції використовують *але́* || *ал'е́* та редуплікована форму *але́-але́* || *ал'е́-ал'е́*: *То пра́вда?* ***Але́****?* (Мала Глуша Любешів Влн, Білин Ковель Влн); *Ти була́ в це́ркви? –* ***Але́-але́*** (Заброди Ратн Влн); *Воне́ там така́ ха́та була́, и там уже́ воне́ хоу́де́ли,* ***ал·е́*** (Ворокомле К-К Влн); пор. фіксацію у підляських говірках з останньої чверті XIX ст. – ***але-але*** ‘так’[9].

Зрідка вживані й інші еквіваленти стверджувальних речень: *А п'іде вже та́йа за́муш д'і́вка?* ***Та де****! П'іде, бо вже ру́ку перебива́л·е, то вже п'іде за́муш воу́на́* (Ворокомле К-К Влн); *Ви в школу ходили? –* ***О й:а:****, шти́ри кла́си ко́нч'ила по́л'ских* (Підцир'я К-К Влн); *У вас вечорки були? –* ***О! О!*** *В бу́ден' то вс'о́…* (Войнівка, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка Польща); *Йак воу́ни́? – Може, Косачі? –* ***О! о-во-во́! О-во-во́*** (Запруддя К-К Влн).

Однією з особливостей західнополіського діалектного мовлення є використання первинно питальних конструкцій у ролі стверджувальних, зокрема *чом* або *чом не* || *чом н'е*: *Комина не закривали? –* ***Чом-чом****, і то́йе роби́ли, роби́ли* (Ставище, ґміна Черемха, Підляське воєводство, Республіка Польща); *В нед'іл'у їдеш в це́ркву? –* ***Чом*** *не їду*; *А на вечорницях танцювали? –* ***Чом не*** *танц'ува́ли* (Бубнів Локач Влн); *Ви у лісі блудили? –* ***Чом н'е*** (Розничі Маневиц Влн); *Чи була у вашому селі людина, яка вміла спалювати рожу? –* ***Чом н'е*** (Копилля Маневиц Влн); *А серед молодих є п'яниці? –* ***Чом нема́****? Бо́же! И наркома́ни…* (Лаврів Луцьк Влн); *Чи чули таке слово* <u>*ба́мбур*</u>*? –* ***Чом н'е****. А така́ л'уде́на, шо вона́ пон'има́йе до вс'о́го* (Прип'ять Шацьк Влн); *Д'іти все по-пол'ску. – А вас понімают? –* ***Чом н'і****?! Пон'има́йут* (Полічна, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка

---

[9] Див.: Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава : Український архів, 1997. – С. 301.

Польща).

Характеристичною рисою берестейських і пінських говірок є вживання конструкції *невжé* || *невжé н´е* зі стверджувальним значенням: *В колгосп заставл´áли йти? – Заставл´áли.* ***Невжé ж н´е****? Заставл´áли*[e]*. Мусóво булó ходúти тодú в калхóс* (Хриса Березів Брс); *В'ін і кожýхи шив? –* ***А невжé ж***! (Мотоль Іванов Брс); пор.[10] фіксацію Ф. Климчука: ***анывжэн'*** ‘конечно, несомненно’.

Інші конструкції: *Ліпше було, як у Дніпропетровську? – Ну* ***ка'н´ешно***! (Цумань Ківерц Влн); *Ви тут народилися? –* ***А де ж?*** *Тут, сúну, тут* (Лаврів Луцьк Влн); пор. фіксацію з останньої чверті XIX ст. – **абашча** ‘так’[11].

Зрідка вживані так звані підсумкові стверджувальні речення: *отáк-то, отакé д´íло, хвалúти Бóга* та деякі інші.

Заперечним є одне-слово речення, яке в літературній мові звучить як *н´і*, а в говірках представлені різні його фонетичні варіанти. Так, за С. Бевзенком, “у південно-східних і поліських діалектах звичайно виступає заперечна частка *н´і* (у поліських можливе й *н´х, н´хт*), у волинсько-подільських – полонізм *н´е*, а в галицько-буковинських та карпатських – *н´і, н´іт*, хоч у деяких з перших можливий і полонізм *н´е*”[12]. Однак якось важко погодитися, що *н´е* полонізм.

У західнополіських говірках форма *н´і* мало поширена, пор.: *Та жінка стара була? –* ***Н´і****, тайа-ó, шо топíру йе* (Черемха-Село, ґміна Черемха, Підляське воєводство, Республіка Польща). На Підляшші трапляється й варіант *н´і*[e] (не дифтонгічного звучання): *То мурована хата? –* ***Н´і*****[e]*****-н´і*****[e]***! *Дереўл´áна* (Зубачі, повіт Більськ-Підляський, Підляське воєводство, Республіка Польща). У говірках Західного Полісся зрідка фіксуємо варіант *ни*; пор., як діалектоносії с. Рудники Маневиц Влн характеризують сусідню говірку с. Чорниж: *В нас кáжут* ***н´і****. – А в йíх –* ***ни****. – А* ***ни:*** *кáже. (сміються)*; *І вас кляла? – А шо ж* ***ни***! (Липно Ківерц Влн); ***Ни***[i]*, не насúн´:а* (Липно Ківерц Влн); *Чи ходили дівки на вечорки на чужі села? –* ***Ни***! (Войнівка, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка Польща); пор.: *Пам'ятаєте, її звати Параска, його Михалко. –* ***Ни***[e]*, не памйатáйу,* ***ни***[e]*, не памйатáйу* (Струмівка Луцьк Влн).

Зауважимо, що в українських говірках Підляшшя, які найбільше зазнали й зазнають польського впливу, рідко вживаний варіант *н´е*, тобто, за визначенням С. Бевзенка, полонізм (якщо він таким є), – значно частіше звучить варіант *ни*.

Статистичні дані показують, що в говірках Західного Полісся все-таки переважає фонетичний варіант *н´е*, який досить часто

---

[10] Климчук Ф.Д. Специфическая лексика Дрогичинского Полесья // Лексика Полесья. – М.: Наука, 1968. – С. 20.

[11] Див.: Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава : Український архів, 1997. – С. 301.

[12] Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – С. 166.

виступає в редуплікованій формі: *Вовки́*^{і}*в ба́ч'ила, да. – Зимою? –* ***Н´е****, па́сла о*^{у}*ве́ч'к'і* (Розничі Маневиц Влн); *Ко́ло Бйі́лого мо́сту…* ***Н´е****! Моста́ мину́ли…* (Сильно Ківерц Влн); *Чи ходили у вас молодиці в платах? –* ***Н´е, н´е****, ти́л´ко ма́ти мен´і завел·а́ так'і то́нк'і плат – ше ба́ба поко́їна, йійі́ ма́ти*^{е}*, пр´е́л·а і тка́л·а* / (Городок К-К Влн); *То цукрові буряки? –* ***Н´е! Н´е-н´е****, ти на́ши, чирво́ни* (Стари Брус, повіт Влодава, Люблінське воєводство, Республіка Польща); *Церкву переробляли? –* ***Н´е, н´е-н´е****, нихто́ не переробл´а́в* (Озеряни Луцьк Влн); *А хату то вони самі побудували? –* ***Н´е-н´е-н´е*** (Струмівка Луцьк Влн); *Ви ходили в школу? – А не ходе́ла, дороге́н´к'ії.* ***Н´е!-н´е!-н´е!-н´е!*** *Не ходе́ла ї ден´о́ч'ка, ї пувден´о́ч'ка не була́,* ***н´е*** (Світязь Шацьк Влн); *Чи всі місцеві живуть у вашому селі? –* ***Н´е! Н´е! Н´е! Н´е, н´е:****, ту живе́, е:, з рузмайі́тих сторо́н* (Кривоверба, ґміна Воля-Угруська, повіт Влодава, Люблінське воєводство); пор.: *В н´ікту́рих то ше дава́л´і там, е, перепива́л´і. В нас те* ***н´е****.* ***Ни-ни-ни*** (Даші, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка Польща).

Таке заперечення може бути підсилене іншими частками, пор.: *У Лісняках була така мова? –* ***А н´е́*** (Нова Вижва Старовиж Влн); *Туди йшов, хто хотів? –* ***А н´е****, хто хот´ів –* ***н´е*** (Сошично К-К Влн); *А людей німці розстрілювали? –* ***Ої таки́ н´е, н´е*** (Смідин Старовиж Влн).

У деяких говірках, особливо в дитячому мовленні, *н´е* має оригінальну фонетику, коли після [е] чути звук, близький до короткого [а], яким завершується слово (узагалі ніякою транскрипцією таке звучання не можна передати на письмі; очевидно, саме така лексема представлена в "Словнику буковинських говірок" – вона записана як *нєа*[13]).

Певно, під впливом польської мови в підляських говірках засвідчено своєрідне питально-стверджувальне вживання *н´е*: *То вона́ теш тако́ ход´іт´і, роб'іт´і – тако́ вс´о на то́йе… В нас так ни... У нас то тве́рда мо́ва.* ***Н´е****? Така́йа…*(Даші, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка Польща).

У ролі заперечень можуть бути вжиті й інші слова та сполучення, пор.: *Чи то пра́вда? –* ***Та де****!* (Сильно Ківерц Влн); *І зразу з Холмщини приїхали в Цумань? –* ***Да де****! В Дн´іпропетро́вс´ку о́блас´т´!* (Цумань Ківерц Влн); *Ви були в холмському селі, де народилися*? *–* ***Да де́****! Н´е:* (Цумань Ківерц Влн); *Йа за́рас на па́ску пов'ішус´а, ну йак бу́ду зат´ага́тис´а, шоб ви мене́ одр´ізали. –* ***Аї****! Де ти там пов'ісис´а!* (Радовичі Іванич Влн); *Поро́биш усе́? –* ***Йакра́з****! І не поду́майу* (Сильно Ківерц Влн); *Про ц´е́йе сама́ Марто́ха каза́ла. –* ***Гет´ чи пра́вда****, шо вона́ каза́ла…* (Сильно Ківерц Влн); *Зайави́ в міл´іц´ійу. –* ***Шоб ни ча́сом****, бу́ду ше зайавл´а́ти…* (Городище Ківерц Влн).

Виявлені також омонімічні слова-речення: *н´е* 'н´і' і *н´е*, що має значення 'хіба не так? – так!'; пор. єдину фіксацію *та де* 'так' (у

---

[13] Словник буковинських говірок. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 334.

вже наведеній цитаті: *А п'íде вже тáйа зáмуш д'íвка?* ***Та де****! П'íде, бо вже рýку перебивáл·е, то вже п'íде зáмуш во*^{у}*нá*) і значно частіше вживане *та де* || *да де* 'ні'.

До багатьох західнополіських слів-речень існують паралелі в інших українських говірках, це насамперед до *агá, егé, угý, айáгже, ну, н'е* та ін. За нашими даними, паралелей не виявлено до таких стверджувальних слів-речень: *абашча, абéме, невжé, та де, чом н'е*, і до заперечних *да де, шоб ни чáсом.*

Паралеллю до *алé* 'так' є давня фіксація Я. Головацького: *Алé! алé, алé!* "утв. къ статьи, къ случаю. Алé, алé, добре, же сьте пригадали"[14], а також польська паралель *ale* 'tak'[15]. Сучасних українських паралелей, за доступними нам джерелами, не виявлено (близькі за звучанням західноволинські та гуцульські *ая*, безперечно, іншого походження). До *бодаї* 'так' лише одна польська паралель – *bodaj* 'partykuła potwierdzająca'[16].

Отже, досліджувані говірки мають як загальноукраїнські слова-речення, так і вузькорегіональні лексеми, якими вони відчутно відрізняються від інших українських діалектів.

Григорий Аркушин

Утвердительные и отрицательные слова-предложения в западнополесских говорах

Проанализированы слова-предложения, которыми жители Западного Полесья что-то подтверждают или отрицают. Кроме общеупотребительных слов-предложений, зафиксированы и специфические западнополесские лексемы.

Ключевые слова: *слова-предложения, говор, подтверждение, отрицание, Западное Полесье.*

Hrvhoriv Arkushvn

The affirmation and denial in Dialect of Western Polissya

The article analyses words and combinations of words of Western Polissya's inhabitants say something and deny that. In addition to all-words-sentences identified specific forms of Dialect of Western Polissya

Kev words*: literary language, dialect, Western Polissya, affirmation, denial.*

---

[14] Головацкий Я.Ф. Матеріялы для словаря Малорусскаго нарєчія // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – № 10. – Пряшів, 1982. – С. 353.

[15] Słownik języka polskiego / Pod redakcią J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedźkiego. – Zeszyt 1. – Warszawa, 1898. – S. 23.

[16] Sychta B. Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej. – T. I. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – S. 30.